

पायांवर पोट

दिवस सुगीचे इथले सरले,
नव्या तळाचे वेध लागले ॥

सुमारे तीसचाळीस हजार वर्षापूर्वीची गोष्ट आहे.
तळावर धामधूम चालली होती. भोवतालच्या परिसरातला मोसमी सुकाळ संपला होता.
आता लवकरात लवकर बाडबिस्तरा आवरून पुढच्या, सुकाळी मुक्कामाला जाऊन
पोचायचं होतं. शिदोरीची निकड बहुदा लागणार नव्हती. तरीही उरलंसुरलं अन्न धुरी
देऊन, वाळवून सोबत बांधून घेतलं होतं. रोजच्या कामाची मोठी हत्यारं, कष्टाने घडवलेली
धाकटी धारदार आयुधं आणि चंची-बटव्यातल्या, जिवाचं रान करून हुडकून मिळवलेल्या
वनौषधी यांच्यातलं काहीही मागे राहून चालणार नव्हतं. वडीलधाऱ्यांच्या देखरेखीखाली
कर्त्या तरुणांनी सामान बांधलं, गुहा साफसूफ केली. लहानथोर-प्रत्येकाने आपापल्या
कुवतीप्रमाणे बोजा डोक्यावर घेतला. जाणत्या आणि कर्त्यांच्या मागून सरासर चालणारी
मुलं, तीन गर्भार बाया आणि कडेवर तान्हं घेतलेल्या दोघी लेकरवाळ्या असं ते वीस-
पंचवीस माणसांचं कुटुंब झपाझप मार्गी लागलं.

पल्ला कोसांचा होता. थोड्या अंतरानंतर पायवाटा विरल्या. पुढची वाट फक्त जाणत्यांच्या
आठवणीतच होती. एखादं वाकलेलं झाड, एखादं वेगळंच झुडूप, एखाद्या वळणावरचा
भलाथोरला दगड ह्यांच्यातून हेरलेल्या खुणा आणि सूर्याने दिलेला दिशेचा अंदाज
इतक्यावरून वडीलधारी माणसं मार्ग ठरवत होती. वाट तशी वैऱ्याचीच होती. आसमंतात
ठायी ठायी संकटं दबा धरून बसली होती. त्यांची चाहूल घ्यायला कुठल्याही एकाच
ज्ञानेंद्रियावर अवलंबून राहून चालणार नव्हतं. लहानथोर सगळेच क्षणाक्षणाला सजग-
सावध होते. अनवाणी पाय जुन्या दोस्त दगडगोट्यांना हुडकत वाटेची ओळख पटवत होते.
नजर दूरच्या सोनसळी गवतातली जीवघेणी चट्टेरीपट्टेरी हालचाल टिपत होती.
माकडांनी दिलेला 'किचकिच' इशारा कानांना सावध करत होता. दृष्टीपल्याडच्या
रानातल्या वणव्याची नाकाला खबर होती. चालता-चालताच दोन्ही हात फळं तोडत, मुळं
उपटत, पानं खुडत सतत कामात होते. त्यांच्यातला घातक विषारी माल चवीवरून

पारखायला जीभ समर्थ होती. त्या खुडण्या-वेचण्याच्या अखंड सत्रात जवळ ठेवण्याजोगा मालही सापडत होताच. जथ्याच्या कुठल्याही कामात उपयोगी पडू शकेल असा काहीही निवडक ऐवज मिळाला तर तो कनवटीच्या कातडी कशांत जमा होत होता. कुठल्याही क्षणी झडप घालायला काळ टपून बसलेला असताना कोणत्याही कामाची भिस्त एकाच माणसावर ठेवणं रास्त नव्हतं. बायकाही हिरिरीने सगळ्या जबाबदाऱ्या उचलत होत्या. परिस्थितीशी टक्कर देत किंवा जुळतं घेत, तगून जिवंत रहायचे आणि होता होईतो कुटुंबाचं हित जपायचे धडे अगदी लहानपणापासूनच गिरवावे लागत होते. सगळ्या कामांत, खटाटोपांत, निर्णयांत भाग घेताना वयाची मर्यादा नव्हती. कुटुंबातल्या प्रत्येकाला सगळी कामं अवगत होती. तरीही प्रवासात जाणत्या, चाणाक्ष वडीलधाऱ्यांचा सल्ला मोलाचा होताच.

त्यांची ती वाट बिनधोक नव्हती पण अनोळखीही नव्हती. मळलेली नसली तरी माहितीची होती. ऋतू बदलला, एका ठिकाणची सुगी सरली की अनेक कोस चालून जुन्या ओळखीतल्या दुसऱ्या सुकाळी भागात वस्तीला जाणं, वर्षभरात तशा दोन-तीन हरिखल्या ठिकाणी फिरतीचे तळ ठोकत पुन्हा मूळ मुक्कामी सुगीच्या स्वागताला हजर होणं ही त्यांच्या बिनचाकी जगण्याची चाकोरी होती. मुक्कामाच्या ठरलेल्या जागी वणवा, पूर, भूकंप वगैरे कुठलाही नैसर्गिक कोप झाला तर चाकोरीबाहेर जायलाही त्यांची ना नव्हती. घर, गाव, स्वयंपाकाची ठराविक पध्दत यांच्या कल्पनांचाही जन्म होण्यापूर्वीचे ते प्रवासी. 'निजेला भुई आणि भुकेला काहीही' इतकीच त्यांची अपेक्षा होती. क्षणोक्षणी नवलाईचं स्वागत करणं हाच त्यांचा स्वभावधर्म होता.

भित्तिचित्र : चराति चरतो भगः। (नेटवरून साभार)

प्रवासाला निघालेल्या त्या कुटुंबात अगदी जवळच्या नात्याची वीस-पंचवीस माणसंच होती. पण त्यांच्याशी जरा दूरचं नातं असलेल्या अनेक कुटुंबांची मिळून एक जमात होती. तिच्यातली कुटुंबं लाखो एकरांच्या प्रदेशात विखुरलेली होती. प्रत्येक कुटुंबाची त्या प्रदेशातली वार्षिक भ्रमणकक्षा वेगवेगळी होती. तशा सवत्या सुभ्यामुळे पायात पाय अडकत नसत. त्या साऱ्या कुटुंबांची भाषा जवळजवळ एकसारखीच होती. अधूनमधून त्यांचा एकत्र मेळावा भरे. त्याला प्रत्येक कुटुंबातून जुने जाणते आणि नवे कर्ते हजेरी लावत. त्यासाठी त्यांना अधिक दूरचा, अनोळखी प्रदेशातला, खडतर प्रवास करावा लागे. मेळाव्यात जाणत्या प्रतिनिधींच्या भेटीगाठी होत, प्रत्येक कुटुंबाच्या अडचणी सर्वांच्या कानावर घातल्या जात आणि त्यांच्यावरचे तोडगे सामाईक रीतीने ठरवले जात. वेगवेगळ्या प्रदेशांतल्या आयुधांची, अनुभवांची आणि भाषेच्या नव्या लकबींचीही देवाणघेवाण होई. जमातीच्या अनुमतीने लग्नही ठरत. वधूच्या कुटुंबाच्या गरजेसाठी दुसऱ्या जथ्यातला उपवधू कसबी तरुण मुलगा गटजावई म्हणून दत्तक घेतला जाई. जमातीतल्या प्रत्येक कुटुंबाचा, 'स्वतःचा' म्हणता येईल असा हजारो एकरांचा सवता सुभा होता. तेवढ्या विस्तीर्ण प्रदेशात मिळणारं सारं गरजेनुसार वापरायची त्यांना पूर्ण मुभा होती. पण चुंबळीवरच्या बिऱ्हाडात चंगळीला, सर्वसंहारक हावरट हक्काला वाव नव्हता. त्यांच्या गरजा 'दो कराने घेण्या'पुरत्याच मर्यादित होत्या. निसर्गाच्या अमाप समृद्धीवर सार्वभौम हक्क गाजवू शकणारी ती अल्पसंतुष्ट माणसं खऱ्या अर्थाने सुखी आणि समृद्ध होती.

मुक्कामाची कामं (नेटवरून साभार)

प्रत्येक नव्या मुक्कामाच्या सुरुवातीला अन्नाची सुबता असे. बिया, कंद, ससे, मासे भाजून खायला, गाणी गायला आणि पक्ष्यांच्या हाडाची बनवलेली बासरी वाजवायला उसंत मिळे.

शिळोप्याची, वेळखाऊ पण अत्यावश्यक कामं करायला थोडी फुरसत मिळे. पुरुष दगडां-हाडांना धार काढून नवी हत्यारं घडवत. त्यातलीच ओबडधोबड हत्यारं वापरून बायका कातडी साफ करत आणि त्यांच्या पोतड्या-पखाली-पिशव्या बनवत. तरी तिथेही 'खाटल्यावरी देणारा हरी' नव्हताच. 'चालत्याला घास लाभे' हाच मूलमंत्र होता. चालताचालता चरण्याच्या सवयीमुळे प्रत्येक घास वेगळ्या प्रकारचा, नव्या चवीचा होता.

४४००० वर्षापूर्वीची हत्यारं (नेटवरून साभार)

मोठ्या शिकारीच्या मर्दुमकीची हौस भागवणंही तेव्हाच जमे. तिथेही पळण्याला पर्याय नव्हता. भर दुपारच्या टळटळीत उन्हात रान उठवून जनावराला कळपापासून अलग

करायचं आणि मग त्याला वीस-पंचवीस मैल सतत पळतं ठेवायचं हा त्यांच्या शिकारीचा खाक्या होता. सतत चालत-पळत असल्यामुळे पारधी-शोधी माणसांच्या पायांचे स्नायू ऑलिम्पिक धावपटूंसारखे कमावलेले, तयार होते. त्यांचं चवड्यावर जोर देत धावायचं तंत्रही श्रम वाचवायला किफायतशीर होतं. शिवाय पाण्याने भरलेला, शहामृगाच्या अंड्याचा किंवा कातडी बुधला जवळ बाळगून, मधूनमधून पाणी पीत आणि तोंडावर मारत शिकारी धावपटू कडक उन्हातही फारसा तगमगत नसे. सर्वांग घामेजण्याचा त्याचा गुण त्याचं अंग फार तापू देत नसे. बापड्या जनावराच्या अंगाला तसा सगळीकडे घामही येत नसे. ते उष्ण्याने आणि श्रमांनी क्लांत होऊन कोसळे. मग त्याला मारणं सोपं होई. तशी मोठी शिकार एकट्यादुकट्याने केलेली असली तरी ती सगळ्यांमध्ये सारखी पुरवून खाल्ली जाई. त्यात 'तुझं-माझं' होत नसे. कुणी कुणाला कमी लेखत नव्हतं. त्यांच्या एकमेकांशी असलेल्या नात्याची वीण अगदी घट्ट होती. त्या एकोप्याच्या आधारावरच त्यांना ते कष्टाचं जिणं झेपत होतं.

सतत झपाझप चालणं ही त्यांच्या जगण्याची मूलभूत गरज होती. लेकरवाळ्या बाईला एका वेळी दोन मुलं कडेवर घेऊन भरभर चालणं शक्य नाही. म्हणून मूल चांगलं चार-पाच वर्षांचं होईतो त्याला अंगावर पाजून तोवर पाळणा लांबवायची प्रथा होती. कधी आडाखे चुकले आणि कुटुंबनियोजन बिनसलंच तर कुटुंबाच्या हितापुढे अर्भकहत्येचं पाप गौण लेखलं जाई!

ते कुटुंब आणि त्याची जमातच नव्हे तर समस्त मानवजात सुमारे सव्वा लाख वर्षं सशांची-पाखरांची पारध करत किंवा खाण्याजोगी फळं-मुळं शोधत भटकत होती. ते पारधी-शोधी होते. एका ठिकाणचा निसर्गाचा पाहुणचार संपला की ते हिरवाईचे पाहुणे दुसऱ्या आतिथ्यशील, सुजल-सुफल भागाचा माग काढत दूरपल्ल्याची पायपीट करत असत. स्थलांतर करणाऱ्या पक्ष्यांप्रमाणे त्या पारधी-शोधी वृत्तीच्या भटक्या कळपांनी मोसमांनुसार मुक्काम बदलत कित्येक कोसांचं वार्षिक परिभ्रमण केलं. काही शिकारी टोळ्यांनी तर हरणा-पाखरांच्या स्थलांतराचाच मागोवा घेत त्यांच्याच वाटेने येरझाऱ्या

घातल्या. क्वचित अपवाद म्हणून काही मासेखाऊ जमाती समुद्र-नद्या-तलावांच्या काठी तळ ठोकून काही वर्षे सलग राहिल्या.

रोजच्या रोज घडणारा झपाझप चालण्याचा उत्तम एरोबिक व्यायाम आणि

घासाघासातल्या वैविध्यामुळे आपसूक घडणारा बहुरस आहार यांमुळे पारधी-शोधींची उंची आणि शारीरिक क्षमता सध्याच्या माणसापेक्षा थोडी अधिकच होती.

देवी-गोवर, क्षय वगैरे साथीचे रोग त्या काळात फक्त चार पायांच्या प्राण्यांपुरतेच मर्यादित होते. माणूस शेतकरी बनून स्थिरावला त्यानंतरच त्याचा गायीम्हशींशी, घोडेशेळ्यांशी निकटचा संबंध आला आणि साथीचे रोग 'माणसाळले'. सतत दोन पायांवर चालणाऱ्या पारधी-शोधी कुटुंबांनी कुठलेही चतुष्पाद पाळले नव्हते. शिवाय पटकी-विषमज्वर वगैरे गावाशहरांच्या गर्दीत फैलावणारे रोग एकाकी वणवणणाऱ्या त्या कुटुंबांच्या वाऱ्यालाही जात नव्हते. त्यामुळे त्या माणसांची प्रकृती निरोगी, निकोप होती.

जगण्यासाठी जरूरीच्या असलेल्या प्रत्येक कामात पारंगत असणं त्यांना अत्यावश्यक होतं. शिवाय कुटुंबाच्या सवत्या सुभ्याचा काटेकोर नकाशा आणि त्यातल्या दगडाधोंड्यांच्या, झाडाझुडपांच्या खुणा त्यांच्या मनात सदैव स्वच्छ असत. पूर, वणवे वगैरे नैसर्गिक आपत्तींना तोंड द्यायलाही ते सज्ज असत. क्षणोक्षणी हिंस्र श्वापदांचा कानोसा घ्यायला, विषारी वनस्पती पारखायला पाची ज्ञानेंद्रियं आणि अतींद्रिय जाणवाही त्यांना तल्लख ठेवाव्या लागत. त्यामुळे त्यांचा मेंदू आधुनिक माणसापेक्षा अधिक मोठा होता.

पण त्यासाठी त्यांचा हेवा करण्यात अर्थ नाही. 'जो सर्वाधिक सक्षम तोच जगेल' ह्या तत्वावर त्यांचं अस्तित्व अवलंबून होतं. रोज चार कोस चालायची हिंमत असल्याखेरीज रोजचे दोन घास लाभत नव्हते. हाड मोडणं, विंचू चावणं, जखम चिघळणं वगैरे क्षुल्लक पापांनाही मृत्युदंडाची सजा होती. हिंस्र श्वापदांच्याच नव्हे तर दुसऱ्या टोळ्यांच्या हल्ल्यांपासूनही काडीमात्र संरक्षण नव्हतं. थोडीशीही शारीरिक किंवा मानसिक कमतरता असलेली माणसं अल्पायुषीच ठरत. म्हणूनच जी जगूनवाचून जाणती होत ती सर्वार्थाने सुदृढ, सक्षम आणि समर्थ असत.

जीवनाच्या खडतर प्रवासात सर्वात उत्तम वाट काढणं ज्याला जमतं तोच जगतो. पारधी-शोधी टोळ्यांनी सव्वा लाख वर्षं सर्वोत्तम वाटचाल केली. त्या प्रवासात त्यांनी स्वतःमध्ये अनेक बदल घडवले. त्यांच्या मेंदूला सजगतेची सवय होतीच पण प्रतिकूल परिस्थितीशी जुळतं घ्यायचा आणि त्यासाठी नवनव्या हिकमती लढवायचा सततचा सरावही झाला. स्थैर्य लाभल्यावर त्या हिकमती मेंदूने नवी आव्हानं स्वीकारली. त्याने रोजच्या नैसर्गिक घडामोडींची, पंचमहाभूतांबद्दलची, पशुपक्ष्यांविषयीची अनेक कोडी सोडवली. त्यातून विविध शोध लागले. रोजचं जगणं अधिकाधिक सुकर होत गेलं. चंद्रयान, मंगलयान वगैरे भव्यदिव्य आव्हानं स्वीकारणारा, अत्यंत अवघड कसोट्यांना सामोरा जाऊन अशक्यप्राय विक्रम करून दाखवणारा आजचा माणूस त्या पारधीशोधी मेंदूचा वारसदार आहे.

अधिक सुफल मुक्कामाच्या शोधाची भटकंतीही थांबलेली नाहीच. मालवण बंदरापासून पडाव ते आगबोट ते भाऊचा धक्का हा प्रवास करणारे कोकणी लोक, मुंबईहून दुबईला नाहीतर न्यूयॉर्कला स्थलांतर करणारी 'मध्यरात्रीच्या लेकरां'ची पिढी आणि दर वर्षाला एका देशातल्या कंपनीतून दुसऱ्या देशातल्या कंपनीत नोकरी बदलून जाणारी नव्या पिढीची मुलं ह्या साऱ्यांच्या जेनेटिक स्मरणवहीत ते पारधी-शोधी संस्कार अजूनही टिकून आहेत.

डॉ. उज्ज्वला दळवी

-ujjwalahd9@gmail.com

(दैनिक लोकमतच्या सौजन्याने)